

I. Рўмончиликда таржима

Асрий адабиётга янгидан кира бошлагон халклар адабиётнинг рўмон кисмини таржима билан очконлар. Яъни кайу бир халкнинг адабиётида яхши рўмон бўлса, уни таржима билан халкни ва ёзувчиларни у йўлга ўргата боргонлар. Сўнгра-сўнгра ундай рўмонларнинг таклидини ўз хаётларига уйдириб чикора боргонлар. Ўзбеклар билан хаёт шериги ва маданият ўртоғи бўлгон рус адабиётида бу кайфият ўн еттинчи асрнинг ярмидан бошлаб ўн тўккузинчи асрнинг авваларигача — Пушкиннинг “Руслан ва Лудмила” номли асари чикканча(1821)га қадар давом эткан. Бу замонгача рус адабиёти Ёвропо адабиётини таржима ва таклидлар билан бу кунги оламшумул вазиятга хозирлик кўрган.

II. Ўзбек адабиётида рўмон

Ўзбек янги адабиётининг хали юртмачок холда бўлгонини айтишка ҳам хожат йўк. Айникса, рўмончиликда ҳеч бир турли хозирлиги ва тажрибаси йўқдур. Ўзбек адабиётининг рўмон жихатида таржимачилик ҳам сўнг замонгача бошланмагон эди. Ярим асрдан ошиқ русларнинг рухли ва аслий адабиётлари билан ёнма-ён яшагонимиз холда у адабиётдан ўзбек тилига ҳеч рўмон ўтмаган. У чексиз файз, ирфон денгизидан бахра олмок учун йўл очилмагон.

Сўнг замонгача ўзбек адабиётида рўмон номига “Бахордониш”, “Юсуф-Зулайхо” ва бошкалар каби ишкий, дин, қахрамонлик, вафокорликларнигина гоё қилгон хаёлий эски асарлардан бошка бир нарса йўк эди. Унинг каби асарлар ўз даврларига кўра бирор рўмон бўлсалар-да, хозирги замоннинг эҳтиёжига ярамлиқ қобилиятлари ҳеч йўқ бўлиши билан баробар, зарарлик ҳам эдилар. Демак, ўзбек янги адабиёти табиатини тасвир қилувчи асрий рўмончиликда ҳеч хозирлик ва ҳеч тажриба ўткармаган эди. Ўзбек адабий вазияти бу даражада бўлгон замонда Жулқунбойнинг оригинал бўлгон “Ўткан кунлар” рўмони чикмишди. Орадани беш-олти йил ўткандан кейин “Мехробдан чаён” рўмони-да тарқалди.

“Мехробдан чаён” ёлгуз Жулқунбойнинг иккинчи асари эмас, балки ўзбек янги адабиёти учун ҳам иккинчи рўмон эди. Ҳамза Ҳакимзоданинг “Миллий рўмон” номли кичик бир асари бўлса-да, унга бу кунги рўмончилик шароитида рўмон демак тўғри бўлмасди. Янги рўмон ва хикояларга мушток-чанкоғ бўлгон давримизда “Ўткан кунлар”и билан танилгон Жулқунбойнинг “Мехробдан чаён”и жуда ҳам шошилиб қутилар эди ва жуда ахамият билан қаршулангони-да қўрилди. Бу хол бир даража табиий ҳам эди. Чунки биринчи асарида анча муваффақият қўрсатқан Жулқунбойдан бир неча йил сўнгра чикодигон асарининг яна ҳам қомил ва гўзал бўлиши қерак эди. Локин “Мехробдан чаён” у истаклар-орзуларга жавоб бера олмади. Унинг “Ўткан кунлар”га нисбатан ҳам анча қучсиз холда чикканини бошдаёқ айта оламиз.

III. Рўмоннинг хулосаси

Асарни нукта-нукта танқид қилишдан бурун унинг бир хулосасини тақдим қила ўқувчиларнинг диққатларини яна бир дафъа рўмон устига тортамиз: “Мехробдан

чаён”нинг энг катта ва ёкимли кахрамони Анвардур. Хамма воқеа унинг атрофида айланади.

Анвар камбагал бир оиланинг ташланди ва кенжа боласи. Кичик бола экан ота ва онасидан етим қолади. Опасининг карамогида ўн бир ёшка етганда поччасининг огирсиниши сабабидин Солих махзум уйига боқинди ва сигинди бўлиб қиради.

Солих махзум қаби риёчи, виждонсиз, хоин, хасис, ахлоқ, лакма бир киши кўлида ва тарбиясида Анвар ахлоқли, виждонли, шоир, ёзувчи, мафкурачи, сахий, яъни жуда ҳам қомил бир киши бўлиб етиша боради(?).

Ахлоқли ва яхши маълумотли бўлиш соясида Худоёрхоннинг бош мирзоси Ражаббек Мирзога ёқади. Ражаббек воситаси билан ўрда мирзоларидан бўлиб қолади.

Вазифасида содиқлиги ва холислиги хонга ҳам ёқади. Ражаббекдан сўнгра бош мирзолик Анварга берилади.

Анвар бош мирзоликни жуда истигно ва кўнгилсизлик билан дўстлари ва Солих махзумнинг ялиниш ва зўрлашлари билан қабул қилгон бўлади. Анвар бу мансабга: “Бундай булганч мухитда ташлашлик вазифани ўз устимга олишдан хазар қиламен” (47 с.), деярлик даражада кўнгилсиз ва бу сўзни бир ифлос закотчи олдида сўзлайдиган даражада жасур бўлади. (?)

Мирзобоши бўлгондан сўнгра-да эски содда одатини бузмайди, гурур ва такаллуф асари кўрсатмайди. Ўрда одатича ҳаракат қилмоғи сабабли Ўрда мирзолари қошларида унча менсимагани қаби Султонали мирзо қаби холис дўсти томонидан ҳам танқидга учрайди.

Анвар бош мирзо бўлгонда ҳам қоронгу қолгон бир сабаб (Раънога бўлгон ишқ ёки яхшиликка қилгон вафо?) билан Солих махзумнинг таъсири остида туради. Солих махзумнинг ифлослиги ва ахлоқлиги ўзига маълум бўлғони қолда, унинг қалолати билан Абдурахмон домла қаби ўз душмани бўлгон бир кишини қила туриб мирзоликка қолади. Сўнгра уни бекор қилиб адоватини қувватлантиради.

Ёшлиқдан бошлаб ўзи билан баробар ўсган Солих махзумнинг қизи Раъно билан қаршима-қарши кўнғил боғлашадилар. Бу Раъно ҳам Анвар қаби шоир, ахлоқли, маълумотли, зақий, жасур бир қилрабо. (Тўғриси, Солих махзум қаби ифлос бир типнинг тарбиясидан иққинчи дафъа бу қилрабонинг етишиши бир муаммо?) Оила орасида Анвар билан Раъно қотихалиқ саналадилар. Анвар ва Раъно қалогатга етишган бўлсалар-да, оила иқида баробар кўришиб, ўйнашиб, ёлғуз ерларда баробар қолиб юраберадилар(?). Мухитдаги одат ва қаттиқ таассуб қилофида бўлгон бу ҳаракат ҳеч бир томондан танқид ва қаршуликка учрамасдан қавом этади. Қиз билан ўйғитнинг бирлашишларига оилада ҳеч бир қаршулик йўқ. Балки бирлашишлари истанилади. Лоқин ошиқ ва маъшук тўй-ниқох масаласини бир қожеани қутган қаби ҳеч бир сабабсиз ва иттиқок билан таақхирга туширадилар. Бу таақхир натиқасида Анварнинг ишқ рақибни ва мансаб душмани бўлгон Абдурахмон домла ва бошқа душманлари бирлашиб қизни хонга олдириш учун қитна оқадилар. Бу қитнанинг шакли қоронгу қолмиш бўлса-да, қизнинг хон тарафидан сўралиши ва Солих махзумнинг бу қолга қаҳр билан рози бўлиши кўрилади. Қизни хонга узатув қамонида ошиқ ва маъшук баробар қавлат ва мансаблардан қечиб бирқалашиб қочадилар.

Бу қочиб билан ўрдадан Анварнинг алоқаси узилади. Тақбир билан Султонали мирзони ўз ерига мирзобоши қилиб қетади. Леқин Анварнинг душманлари Абдурахмон, Шақодат, Қалоншоқ мирзо Султоналига ҳам қарши ишлайдилар. Бу ишларнинг туси қоронгу қолмиш бўлса-да, натиқада Султонали мирзонинг Анварга баримта бўлиб қолғони ва

охир Анвар ерида ўлумга ҳукм килингони кўрилади.

Бу хабарни Анвар саклангон ерида эшитиб токат килолмайди. Ўзи учун бир дўстнинг қурбон бўлишини истамайди. Ортик ишқини, ёрини ва ўзини вафокорлик йўлида фидо қилади, ўзи таслим бўлиб дўстини кутқармокни мақсад қилиб олади. Ёнида бўлгон ёрини алдагонсимол бир ҳолда бошқа томонга юбориб ўзи хонга таслим бўлади.

Худоёрхон уни ўз олдига чакириб сўроқ қилади. Анвар хоннинг саволига бошданок маъюсона жавоблар бера бошлайди. Ўлумга чикорилиб тургон замонда, “Сизда адолат борми? Жаноб?” сўзи билан Худоёрдан адолат тилаб Султонали мирзонинг ўз кўзи олдида озод килинувини сўрайди ва тиралиб туриб олади. Бу сўздан Худоёр инсофка келади. Жаллодларни тўқтатиб Султонали мирзони келтиришга буюради. Султонали келтирилгунча Анвар хон олдида тўхтаб қолади. Султоналининг озодлигини кўргандан сўнгра-да Анвар ўз кўлини боғлатади. Бу замон хоннинг олдидаги домлардан бири туриб хондан афв сўрайди. Хон қабул қилмайди. Анвар хонга ва мусохибларига таъзим қилгондан сўнгра жаллодлар билан чиқади.

Бозорда халқ орасида жаллоднинг пичоги Анварнинг бўғзига боргон чоқда Анвар ўз акаси Кобил томонидан ҳужум билан қутқорилади. Бир неча кун сўнгра Худоёрхон тупрогидан ошиқ ва маъшук баробар чиқади.

IV. Шартлар

Асрий рўмончиликда эски “рўмантик” (хаёлий рўмончилик) даврининг асослари битгандур. У даврнинг “идиёлизм”и ерига “реализм ва натурализм” асослари қўйилгондир. Яъни белгили бир гоё ва мақсад билан турмуш — хаётдаги воқеаларнинг бўлгонлари қаби тасвир этмақ асоси қабул қилингондур. Бу кун асрий рўмонлар учун қуйидагича асос шартларни кўзда тутмоқ албатта керак саналади:

1. Рўмондаги воқеаларнинг чин ва ҳақиқатга ўхшашлари, воқеаларнинг тусларида сунъийлик ва гайритабиийликнинг сезилмаслиги.
2. Рўмондаги шахсларнинг ўрнак ва ишларининг яшаб тургон турмушда учрашлари, яъни типларнинг характерларининг зехнларга яқин бўлишлари.
3. Рухий таҳлил ва табиий тасвирларда андоза — ўрталик (эътидол) бўлиши, яъни қоронгу бир таҳлил қандай тўғри бўлмаса муволағалик тасвир ва таҳлиллар ҳам шундай тўғри бўлмайди.
4. Рўмоннинг мавзуи билан яқин алоқаси бўлмогон ва ёки бўлса-да рўмонни бўш ерга узайтирадигон тасвир ва таҳлиллардан сакланмок.
5. Воқеаларнинг бошдан-оёққа тўғри тобора қуч олаборгон таъсир билан сакта ва аризасиз бориши, воқеаларнинг бир-бирларига боғланиб боришлари.
6. Воқеаларнинг ораларида ёзувчининг ҳеч қўринмаслиги, яъни ёзувчининг ўз тилидан изоҳ, ишорат ва танбехлар қўрсатмаслиги.
7. Рўмоннинг умум руҳидан бирор ибрат ва дарснигоҳи сезилиши.

Мавзу баҳсимиз бўлгон ва ҳулосаси тақдим қилингон “Мехробдан чаён” у шартларга мувофиқ тусда ёзилгон қомил бир асарми? Ёки қамчиликлари борми? Бу саволларга сўнги сўзларимиз жавоб ўрнида тизилиб борадилар.

Тузук жихатлари

“Мехробдан чаён” тус ва тузулиш томонидан “янги” рўмон сифатига эга бўла олади.

Унинг баъзи мувофик ва оригинал жихатлари бор: мавзуи халкнинг зехниятидан узок эмас. Бу хол рўмоннинг англашилиқ бўлишига ёрдам эткан. Тили сучук, адоси тотли ва жумла тузулишлари енгилдур. “Сафо келдингиз, бош устига, алайхига” каби ўзбекча бўлмагон таъбирлари бўлиш билан баробар, омма тилига анча якинлашкон бир услуб билан ёзилгон.

“Хой етди, хуй етди, икки коски тўй кетди” каби омма, халк маколларини ўрунлик ерларда ёпишдуриб кетиши такдирга лойик жихатлардур.

Рўмон кахрамонларидан Солих махзум, Огача ойим, аскиялар, кирк кизлар каби типларни яхши кўрсаткан. Уларнинг типларини табиий демак мумкин.

Камчиликлари

“Мехробдан чаён” унинг каби баъзи яхши кайфиятларга эга бўлмок билан баробар, унга бош-оёқ тўқис, тўрт кўз тугал бир рўмон дейиш, албатта, шошилиброк берилган юзаки бир хукм бўлиб колади. Чунки бу асарга рўмончилик шартлари ва усули ва адабиёт коидалари билан караганда анча катта камчиликларни кўрмак мумкин. Зотан, рўмончиликда таржима ва таржима даври ўткармаган бир мухитда бирдан-бирга комил бир рўмоннинг чикуви мушкул бир ишдур.

Бунинг каби асарларнинг усталаридан бетарафона ва холис тусда усул ва коида айнаклари билан караб танкидларнинг юрушлари рўмончилик навъининг камол ва тараккийси учун ёрдам кила борадилар. Ва хозирда ягона рўмончи бўлиб танилгон истеъдодли ёзувчини огох килиш керак бўлади. Бунинг билан асарининг иккинчи табъи ва ёки ёзадигон бошка асарида хозирда кўрилган камчиликларнинг йўкола бориши мумкин. Бизда бу андиша билан “Мехробдан чаён”да камчилик деб ўйлогон нукталаримизни кўрсатиб ўтмакчи бўламиз.

V. Мафкура жихати

Хозирги кунда хар бир асар, хусусан, адабий ва ижтимоий асарларда мафкура жихати жуда хам зийраклик билан текширилади. Бунинг билан маданиятда оркада колгон ва фикрий йўлда ўсиб етмаган бир халкка фикрий ташвиш ва бузуклик берадиган холларга йўл кўймаслик учун саъй килинади. Бу яхши. Асосли ва идиалний бир тадбир.

Локин янги мафкура ва янги йўлнинг рух ва мохиятини англаб ва уни хазм килиб ва унга комил тусда риоя кила бориш учун илмий ва адабий кучлар кифоя килмай турадилар. Бу йўлда кучланиб ва кучаниб, таклид билан килингон ишлар кўплари муваффакиятли чикмогонларини кўрамиз.

Бу кайфиятни “Мехробдан чаён” асарида хам кўрамиз. Асар эгаси рўмонини янги мафкурага хизмат килдирмокчи ва унга риоя билан ёзмокчи бўлгон. У ўз мукаддимасида “...Иккинчи тарафда мазкур кора куч уламо алайхига чикиш, мехнаткаш камбагалларнинг ахлоқ, сажия, оила, турмуш, бир-бирига алокаси ва самимияти...” каби сўзларни ёзади. Бундан рўмонга синфий бир ранг бермакчи бўлгони кўрилади.

Локин бу хошиш ва истак курук даъво холида колгон. Амалда ўзини кўрсата олмогон. Ёзувчининг ўзи-да бу холни сезган: “Уларнинг хон ва уламога карши исёни табиий — шаърийдур. Чунки ундан ортиги сохта бўлиши билан баробар китобнинг кадрили туширар эди” дейди. Бу сўз билан ўтмишдаги синфий курашнинг шу даража ва шу зехниятдан ошикча бир кайфиятга эга бўлгонини сўзлаб ўзини маъзур кўрсатмакчи

бўлади.

Демак, Жулкунбой асарининг синфий тусда бўлгони ва унга ўзбек тарихининг хазми кўтарган даражада синфий тусни бера олгони даъвосидадур. Хакикатда бўлса асарда синфий тус ҳеч кўринмайди. Хатто ўзбек тарихида ва турмушида мавжуд бўлгон кадаринда тасвир килишга ҳам муваффакият кўрсата олмайди. Мени асарнинг мафкура жихатидан баҳс этувга боғлагонда бу сўнги нукта бўлди.

Бу сўзларимизни курук даъво холида колдирмаслик учун “Мехробдан чаён”нинг ўзига мурожаат киламиз:

1. Асарнинг маргуб кахрамонларидан Сафар бўзчи бор. Бу камбагал типдур. Сафар бўзчи Анварни ёклаб Абдурахмон имом ва Самад бўкок каби ифлос типлар билан мунокашаларда бўлгонини кўрамиз. Локин у мунокашаларга камбагаллик ва рухонийлик кураш рангини бериш мумкин эмас. Чунки Сафар бўзчини ҳамма харақати икки қари бўзнинг Анвар томонидан пора — ришват учун олинмағони атрофида тугилиб туради: “Икки қари бўзни олмағони рост” деб Самад бўкок билан ижакилашади, имом билан кекирдак керишади. Агар орадаги курашнинг бош сабаби ва иллати бу бўлса, Сафар бўзчи бошка бир ифлос кишидан ҳам шундай бир яхшилик ва эхсонни кўрса унга ҳам тарафдор бўлиши мумкин, инсонлик зехни Сафар бўзчининг кайфиятидан курашнинг камбагаллик хисси билан бориши ҳеч бир турлик чиқариб ололмайди. Сафар бўзчининг огзидан бир-икки ерда Анвар тўгрисида “фукаропарвар” сифати айтилган бўлса-да, биринчидан, бу сўз ўринсизрак ерда ахамиятсиз тусдагина айтилади. Асл мунокашанинг кўпинча фазлу камол атрофида айланиб қолиши у икки калима сўзнинг бор ахамиятини ҳам йўқотиб юборгон. Бунинг билан баробар “фукаропарвар” сифати бир хон, бир бек, бир улуг рухоний ва бир катта бойга ҳам берилиб кетган маълум сифатларнинг биридур. Бу сифат уларнинг гурур ва кибрларини китиклаб ва юқори табака эканларини сездириб туради.

Тарихимизда бундай сифатларни олгон хонлар ва канча беклар ва канча рухонийларни кўрамиз. Кечалари шаҳарни айланиб учраган мухтожларга ёрдамлар килиб юрган подшоҳларни биламиз. Бунинг билан у аристократ синфи пралетар синфидан бўлиб қоладиларми? Юз марта йўк. Балки, у кайфият уларнинг яна ҳам уста ва айёр тулки эканларини кўрсатувчи бир кайфиятдур.

Хулоса рўмоннинг кувватли камбагал типи бўлгон Сафар бўзчининг харақатларидан синфий кураш сезгиси берарлик бир кайфият англашилмайди.

Холбуки, Сафар бўзчи тилидан Анварни ёклашда “ўзи камбагалдан чиққан, каттикликларни кўб-кўб кўрган, етимлик ила ўсган, унинг учун бизлар каби камбагалларга кўб кайишади, бизнинг каттик ахволимизни яхши билгани учун юраги ачийди, бунинг мисолларини унда кўб кўрамиз...” каби ўзбек халқи орасида шуурсизча ва рухдагина бўлгон исёнларни кўрсатувчи сўзлар сўзласа эди ва энг кувватли иллат ва сабаб бунинг каби сўзлар бўлса эди, албатта, бир даражада бўлсин синфий хис берилган бўлар эди. Бу шакл яна ҳам табиий, яна ҳам чуқуррок сезги берур эди.

2. Абдурахмон домла (“Мехробдан чаён” шудур), Шаходат муфти, Калоншоҳ мирзолар Анварга қаршу эдилар. Локин қаршулуқнинг боши ва энг кучли иллати “хотун талаш”, мансаб талашдур. Сўнгра мубохасада Анварга юклатилган айбнинг ҳамма куч ва куввати фазлу камол мубохасасидур: “Ўрда ичида шунчалик оқил ва донолар туриб ёткон бир фурсатда тахсил кўрмаган нодон бир гўдакка бундай улуг бир вазифа валлоҳи аълам топширилмас деб ўйлаймен. Бу вазифани уҳда қилмок учун кўп гап керак. Аввало ахли солим, сониян тахсили том лозим, вахоланки, сиз айтқан йигит ўтқан саналар Солих

махзумда савод ўкиб биздан хижча ўрганиб юрар эди. Бахархол бу хабарга акл бовар килмайди” (78-саҳифа). Биз Абдурахмоннинг бу сўзларидан фазлу камол мубоҳасасидан бошка нимани англаймиз?

Абдурахмон домла Солих махзумнинг кизини Анвар олиш эҳтимолига кўра уни жек кўради. Сўнгра Анвар томонидан мирзоликдан хайдалиши у жекни адоватга айлантириб юборади.

Шаходат муфти, Калоншоҳ мирзолар Анварнинг ўрнига ўзларини лойик кўрадилар, чунки мирзоликдагина умр ўтказиб келганлар, унинг учун Анварга душманликлари табиий деярилик даражададур.

Мана бу уч мутаффик киши Анварга айб актарадилар. Топкон айблари хам нодонлик, тахсилсизликдир.

Ўртадаги курашнинг бош иллоти бунинг каби шахсий адоватлар ва фазлу камол тортишмачоги бўлса, энди курашнинг икки имом, икки муфти яна аллакандай икки золим ва ифлос ораларида хам бўлмоги жуда мумкин, балки жуда кўбдур.

Бу макомда бу уч киши томонидан Анварга яна хам табиий, Анварнинг холига зид тушмайдиган, ўрда маросимларига мувофиқрок бўладигон ва ўрта халкнинг чиркин ишларига яна аралашадиргон ва айни замонда синфий хис берувчи маълум ва машхур сабаблардан сайлаш керак эди. Масалан: “Анвар пас ва тексиз бир кишидир, чилласи чирок кўрмаган, назари пастдир. Солих махзум каби яна бир паст одам эшигида каттик панжшанба нон еб, кўртик кўриб ўсган бир сигинди етимдир. Ўрда маросимларига хеч лойик бўлолмайди. Бундай паст кишини шундай улуг ўринга ўтқариларми? Хусусан, у ўринга мустахиклар ва муносиб кишилар тургонда” каби сўзлар билан айбламак мумкин эди. Бунинг каби маълум сўзлар халкнинг зехнига яна хам якин, кулогига яна хам ошна, айни замонда синфий бир сезги берувга кобилиятли бўлар эдилар ва айни замонда табиий хам эдилар. Чунки эскида бир мансаб бериладиган бўлгонда бу мансабга лаёкатни фазлу камолда актариламас эди.

Энг аввал шуҳрат, ижтимоий ахвол ва насаб суриштириллар эди. Бунинг учун битмас, туганмас интиригалар ўйнанилар эди. Тубан синфдан бирининг фазлу камол ва ахлоки билан кўтарилиши хонлик даврларида йўк эди. Хамда у даврга бу кайфият ярашмас эди.

3. Рўмоннинг улуг ва севимли кахрамонларидан бири Султонали мирзодур. Унинг ижтимоий мавкеи тамом коронгу колгон. Унинг ўз сўзидан хунарида ихтисоссизрак, катта мансабларга чика олишдан умидсизрак, факат ок кўнгул, ахлокли бир киши бўлгони сезилади. Локин Анвар билан бу кадар жонажон, кил ўтмас ва жон фидо дўст бўлиб қолишининг сабаби тамом коронгу, уни хеч бир ердан сезмаймиз.

Холбуки, бу икки дўстнинг мунчалик каттик богланишларига кучли сабаблар кўрсатиш керак эди. Масалан: “Султоналининг факир оиладан бўлиши, ўрдадаги асилзода маъмурлар, муфтилар, шоирлар билан якинлаша олмаслиги, улар ўз ораларига уни олмасликлари, бу холи билан Анвар билан шерик ва бир вазиятда бўлгони...” каби кайфиятларни сабаб қилиб кўрсатиш керак эди. Бунинг билан бир синфга мансуб икки киши иккинчи синф каршусида бирлашган бўлар эдилар. Бу хол хам табиий ва воқеийликдан узокка кетмас эди.

4. Худоёрхон суҳбатида аскиялар-артистлар тамошо берадилар. Улар бекларни, мударрисларни, ўрда ахлини, хатто хоннинг ўзини турлик огир ва маънидор сўзлар билан масхара киладилар. Хоннинг энг якин бир мударрисининг махаллийчилик сирини очиб шарманда киладилар.

Модомики аскиялар бунчалик жасорат кила оладилар, уларнинг ўюнларидан яна хам

маънидор нукталар олинса бўлмас эдими? Масалан, мударрисни махаллийчилик билан ўз шахрларини ёкламок ва кўлламок билан айблайдилар. Мударриснинг бу холи ерида уни синфий бир тусда бўлгон айбини олмок лозим эди. Яъни бек ва бой болаларини эркалаб кабул килиш, хадя келтирмаган камбагал болаларини мадрасага кабул килмайин касб ўрганишга далолат килиб кайтариш холлари билан айбламак жуда мумкин эди. Бу тус хам табиий бўла олади. Чунки хон олдида бундай тамошо берилиб ўтганини у даврни кўрган бир неча кишилардан неча дафъа эшитган эдим.

5. Анварнинг Кобил номлик бир акаси пайдо бўлади. Унинг икки адад ишчи йўлдоши хам бўлади. Булар хам Худоёрнинг феълени ёктирмайдилар. Локин Худоёрнинг хонлигини эмас, ёмон хон бўлгонини сўзлаб сўкадилар: “Бу хон эмас, даюс” сўзи ерида “хон ва бекларнинг хаммаси шунака даюс” демайдилар. У кадар сўзни деган Рахим бу сўзни деялмас эдими? У сўз табиий вокеий бўлади-да, бу сўз гайритабиий ва гайривокеий бўлармиди?

Рўмонда бунинг каби ахволни яна кўрмак учун йўллар бор. Бу кадар хам бир фикр берарлик бўлгони уларнинг изоҳидан кўз юмдик.

Хулоса:

“Мехробдан чаён” ўз мукаддимасида “мумкин кадар синфий бўлишга урингони”ни билдирса-да, ва табиий бўлгон кадар эскидаги синфий ахволни кўрсатганини хабар берса-да хакикатда, эски турмушда шуурсиз тусда давом эткан ва бор бўлгон синфий сезгиларни том мавзулари келганда хам кўрсата олмайин ўткан. Модомики, рўмон, синфий бўлишка урингон албатта ундай нукталарга эътибор килмаслиги улуг камчиликлардан саналади. Рўмон ёзувчисининг янги мафкурага рухан таниш ва йўлдош бўлиб етмаганини очик изоҳ этади. Куйида рўмоннинг тузулишидаги камчиликларини кўрсатканда хам бу кайфиятка далолат килурлик нукталарга учрай оламиз.

VI. Тузулиш хатолари

Рўмончиликда риояси лозим бўлгон шартларнинг бири бу эди: вокеаларнинг орасида ёзувчининг ҳеч кўринмаслиги лозим. Ёзувчининг сўз орасида ўқувчиларга хитоб килиб ўз тилида сўзлар кўшиши ҳеч тўгри бўлмайди. Асрий рўмончиликда бу кайфият жуда катта айбдур. Рўмон ёзиш усулидан хабарсизлик саналади. Ёзувчида бу хол “хаёлий рўмончилик” замоналаридаёк тугаб кетган.

“Мехробдан чаён”да бу кайфият жуда кўб ерда ва жуда очик холда кўринади. Улардан бир кисмини ўзича ва бир кисмларини ишоратлар билан кайд этиб ўтамиз:

1. “Мунинг можароси эса куйидагичадур: Туркистон хонлиги тарихидан хабардор кишиларга маълумдурки” (саҳифа,8).
2. “Юкорида ўқувчиларга бир даража англашилгон бўлса керакки... хар холда бизнинг мундаги вазифамиз махзумни тахлил килиш эмас балки...” (14-саҳифа).
3. “Шу ергача бир неча саҳифаларни махдумнинг таърифи билан тўлдирдик. Эҳтимолки, домланинг гийбатини хам килдик ва килармиз...” (19-сах.).
4. “Бу акчалар хусусида кейин сўз бўлади” (21-саҳифа).
5. “Мухтарам ўқувчини кахрамонларимизнинг бир кисми билан таништиришни шу ерда тўхтатаиз...” (26-саҳифа).

Бунинг каби сакта сўзлардан йигирма ерда кайд этканман. Буларнинг ораларида шундай узун ва ўрунсиз тушганлари борки, у ерни ўкугон вақтда инсон асарни рўмон

эмас, жиддий бир асар бўлгонини ўйлаб қолади. Бундай жуда ўрунсиз бўлиб тушкан сакталардан бири-да 95-нчи саҳифададур.

“Мехробдан чаён” ёзувчиси ўқувчиларга масаланинг англашилмай қолишини андиша қилади. Унинг учун танбех ўрнида шундай изохотларни бергиси қелади.

Бу шакл қай тусда бўлса-бўлсин, рўмончиликда жуда катта айбдур. Асрий ва реалист рўмонларда ҳукмлар воқеанинг бошига ҳавола қилиниб қўйиладилар. Ёзувчилар ўз тилларидан ҳеч бир нарсани сўзламайдилар, ўзларини тамом ўртадан чиқарадилар. Рўмонда бу қайфиятнинг хунуклик даражаси саҳнада туриб ўйин орасида халққа қараб, ҳато қилиб сўзлаб кетган артистнинг ҳаракатидан ҳам қучли саналади. Бу қайфият хунарсизлик аломати саналади. Эски ҳикоя китобларидаги: “Шу ерда ходиса..., энди бир шингил сўзни доғулидан эшитинг...” қабил сўзларга ўхшагон бу қайфиятнинг янги рўмонларда бўлишлари ҳеч тўғри эмас.

VII. Гайритабиий жихатлари

Рўмондаги воқеаларнинг табиий тусда бўлишлари кераклигини рўмоннинг шартларидан санагон эдик.

“Мехробдан чаён”да ундай гайритабиий ҳолларни анчагина учратдик. Бу ҳолни биз рўмоннинг бир неча қаҳрамонларида кўрамиз:

1. Анвар қабил “олим, шоир, ахлоқли, виждонли, тарбияли, мафқурачи, жасур” бир киши Солиҳ маҳзум қабил “риёчи, мунофиқ, виждонсиз, ҳасис, аҳмоқ...” бир кишининг тарбиясидан етишади. Яна бу Солиҳ маҳзум тарбиясидан Раъно қабил “олима, шоира, виждонли, тарбияли, жасур, озод фикрли” бир киз ҳам етишади. Бу иккисининг бу тусда қомил бўлишларига ҳеч бир тур турлик бошқа таъсир кўрсатилмайди. Буларнинг тарбияларини “тикондин гул, аридан бол” чикқанини мисол қелтириб гайбий таъсирларгагина боғлагони кўрилади.

Бу ҳол тарбиянинг таъсиридан ва идеянинг идеяга таъсир қилишидан ҳабарсизлик натижасида тугилгон бир қайфиятдур. Солиҳ маҳзум қабил ифлос типдан Анвар ва Раъно қабил икки қомил шахсларнинг чиқувларига инонмоқ учун “аътой гайбий, фазли илохий”га инонмоқ ижоб этади. Шу ҳолда Анвар ва Раъно қабил қомил типларнинг Солиҳ маҳзум тарбиясидан етишишлари тамом гайритабиий бир ҳолдур.

Бу гайритабиийликка йўл қўймаклик учун уларнинг тарбияларига бошқа бир таъсир яратиш керак эди ва ёки Солиҳ маҳзумни улар билан савияда баробар, қулфат ва фалокатда шерик бўлгон севиқли типлардан қилиб кўрсатиш лозим эди. Зотан, етим Анварни тарбиясига қабул қилиш билан унинг яхшилиги бошлангон эди.

2. Сафар бўзчи асардаги изохотнинг ифодасига кўра содда, билимсиз ва лекин тоза кўнғил бир киши. Бундай содда бир кишининг Абдурахмон имом ҳужрасидаги сир сўзларни олдирув учун ўйногон рўли тамом гайритабиийдур. Чунки у рўлни ўйнамоқ учун Сафар бўзчининг катта бир сиёсий ва тажрибада-да бир кўмитачи бўлиши лозим бўлади.

Бу воқеадан кейин ҳам Сафар бўзчининг соддалик типиде қолиши у гайритабиийликни яна қувватлаб тушади.

3. Том бир эски оила ва эски одат ва анъаналардан фойдаланиб тургон Солиҳ маҳзум оиласида Анвар билан Раънонинг муносабатлари тамом гайритабиийдур. Чунки рўмондаги воқеанинг замони замонимиз эмасдур, таассуб анъана ва одатларнинг ҳукм сурган замонидур. У замонда икки етишган йигит ва киз ўртада никоҳ раво бўлган ҳолда

кизнинг кочмасдан юриши, хусусан, уларнинг фотихалик бўлгонлари маълум бўлгон замонда у кайфиятнинг давом этиши мумкин бўлмагон бир даражададур.

Йигит ва кизни фотихалик эканлари хорижда маълум бўлмаса, балки Солих махзумнинг бу хам киши билмас ишларидан биридур демак мумкин эди. Локин бу хол хар томонда, хатто ёш болалар ораларида хам маълум. Масалан, Раънонинг укаси “миллатанинг хотини” деб Раънони сўкади.

Шу холда Солих махзум хеч бўлмаса юртнинг маломатидан андиша килиб Раънони Анвардан узок тутиши лозим бўлар эди. Бу хол ўрнига Анвар билан Раъно тамом озода кўйилгон. Кечалари, кундузлари ёлгуз бог ва ёлгиз ховлиларда ёлгиз колишадилар. Бунга на оила тарафидан ва на махалла, кавму-кариндошларнинг таъналари таъсиридан хеч монё йўк. Локин ўзлари эскидаги ахлоқ зехниятига тамом садокат кўрсатиб жинси муносабат бошламайдилар. Бизча, бу кайфият эски турмуш шароитига нисбатан тамом гайритабиийдур.

4. Анвар дўсти Султоналини ўлумдан куткариш учун ўзи хонга таслим бўлади. У тўгрида ишк ва ёрни фидо килади. Бу кайфият бизга ошик ва бир даража инкилобчи Анвар эмас, балки эски хинд адабиётидаги ва “бахоридониш” хикояларидаги вафони хар нарсадан юкори тутгон вафодорни кўрсатади.

“Мехробдан чаён” севимли кахрамони учун бу тусдаги вафокор муносиб эмасди. Балки ўзи хонга таслим бўлгонда дўсти билан баробар курбон бўлишини тушунган, ўз акаси Кобилнинг таклифини кабул килиб дўстини тадбир билан куткариш йўлини ўйлаган, бу бўлмагон такдирда интиком учун фурсат кутган инкилобий фидокор керак эди. Ўзини пичок остидан куткаргунча ўзи хам бошкалар билан баробар дўстини пичок остидан куткариши ёки бу замон баробар ўлиб кетиши яна хам муносиброк тушар эди.

5. Анвар Худоёрхонга таслим бўлади. Хон уни ўз олдига ундаб сўрок килади. Бу холнинг Анвар тилидан бир неча жумла жонли сўз сўзлатмок учун яратилгони сезилиб туради. Бу хол бошкачарок яна хам табиийрак тусда бўлиши керак эди. Анварнинг хонга каршу сўзлаган сўзларида берган жавобларида ва кўрсатган харакатида хам табиийлик йўк. Сунъийлик сезилиб туради.

Худоёр Анварни ўлимга хукм килгон замонда Анвар чексиз бир кувватга эга бир киши эмиш каби хокимона бир вазият олади. Хоннинг адолатига мурожаат килиб Султонали мирзонинг озод килинишини талаб килади ва тиралиб туриб олади.

Хон хам инсофга келиб Султоналини Анварнинг кўз олдида озод килдиради.

Бу кайфият золим бир хонга нисбатан тамом гайритабиийдур. Чунки бу макомда Худоёрга Султоналини хам баробар ўлумга юбориш яна хам муносиброк бўлур эди. Бир хонга ярашадигон хол бу эди. Кўллари конли бир хон шу замонгина кўзларда жонланар эди.

Бу замон Анварнинг хонга карши хар бир истаганини сўзлаб чикиши яна хам табиийрок бўлур эди.

Бу нукталар каби бошка нукталарда хам диккат килинса эски турмуш шароитига нисбатан анча гайритабиийликлар учрайдилар.

VIII. Сакталар

1. Абдурахмон домланинг “мехробдан чаён” бўлиши кийинлик билан англашилади. Агар Абдурахмонга бир-икки ерда “чаён” дейилмаган бўлса эди вокеанинг боришидан ва унинг ўйнагон рўлларида “чаён” деб кабул килиш мушкул эди.

Вокеа рўмоннинг аввалида Бухорода кўлдан-кўлга нозу ишва сотиб юрган Абдурахмон номлик бир болани яхшигина таниймиз. Унинг охирида фазлукамолига магрур бир домла бўлиб кайтишдаги ахволини-да яхши англаймиз. Локин Абдурахмоннинг у ахволи “мехробдан чаён” бўлишига сабаб бўладигон ахвол эмасдур. Бунинг билан баробар у ахвол Абдурахмоннинг ёшлик чогида бўлади. Рўмон ёзувчининг мўътариза сўзлари каторида “Таассуфки, бузгон эдилар” дегани каби Абдурахмон бошкаларнинг адаштиришлари билан у бузук маиший йўлга ўргатилган эди. Зохирий, жисмоний ва маиший, хусусан, ёшлик чогидаги бузук ахволнинг у шахснинг табиатига хар бир жихатдан хоким бўлиб қолиши хеч бўлмагон гап. У ахволнинг асл табиатга таъсир қилишини хеч бир олим ва хеч бир фаннинг айтиши у ёқда турсин, ўйламаган-да. Шунчалик борки, агар биз Абдурахмоннинг сўнгги ахволини яхши танигон бўлсак эди, у ахвол хам бизга ёрдамчи маълумот бўла олардилар.

Локин Абдурахмоннинг сўнгги фаолияти ва рўли коронгу тусда қолиб кетади. Унинг тилидан накл этилган сўзлар фитна ва фасод бўлишдан кўра тадбир ва зако сезгисини берадилар. Айни замонда, унинг ўйнагон рўли Шаходат муфти ва Калоншо мирзоларнинг рўлларида ошикча бўлмайди.

Бизча, Абдурахмоннинг кизни хонга хабар бердириш нуктасини жуда очик ва тафсил билан англантилиши керак эди. Солих махзум каби иккинчи даражадаги кахрамонга бир неча фасл айирган рўмоннинг бу энг керакли нуктага-да бир-икки саҳифани бериши керак эди.

Сўнгра Анвар кочкондан сўнгра Султонали мирзони хам бадном қилиш учун ариза ва унинг усуллари, мазмуни керакли ва жонли нукталар эдилар. Улар коронгу қолиб кетадилар. “Чакангиз сийка эмасми” учун махсус фасл берган ва Шахид закотчи каби воқеада рўли бўлмагон бир кишига узун изохот бағишлагон рўмоннинг “Мехробдан чаён” белгилаш учун хам бир неча фасл бермаги керак эди.

Мана, Абдурахмон каби катта кахрамоннинг том фаол бўларлик замонидаги коронгу колгон холи рўмон учун каттагина сакта ва аризадур.

2. Султонали мирзонинг уйига Анвар Раънони олиб боради. Бундан сўнгра воқеа хатланиб кетилади. Бирдан-бирга Султоналини тункатор ёнида чакимчи ва хоин холда кўрамиз. Бу хол шундай бир тусда кўрсатиладики, Султонали Анварга чиндан хиёнат қилгон.

Сўнгра рўмон бу сактани сезади. Айрим бир фасл билан Султоналини оқламокчи бўлади: “Биз ўтган 51нчи фаслда Анвар билан Раънони Султоналининг дарбозасида қўйиб 52нчи фаслга сакраган эдик. Шунда чала колгон бир неча ахволни хозир айтиб кечмасак мухтарам ўқувчига Султонали масаласи бир оз англашилмай қоладигон кўринади” бошламаси билан у хатони тузатиб ўтмакчи бўлади. Аввалги тухматини бу ерда Султонали устида отмокчи бўлади.

Бу хол жуда очик сакта ва аризадур. Султоналининг бирдан-бирга хоин тусига ўтиб кетишидан “ноғихон тушкан тўгондан қаёкка оқарини билмай шошиб колгон оқин сув” каби зехнлар ўз оқим ва интизомларини йўқотиб қўядилар.

Сўнградан қилингон тузатишда “хайтдан кейин сурма” навъидан бўлгон ва қелишмаган бир қайфият. Айниқса, уни ёзувчининг ўз тилидан накл қилингон тусда англантилиши катта хатоларидандур.

IX. Типлар

1. Рўмонда кўрсатилган типларнинг кўрсатилишлари турли зид холлар ва кучсиз кайфиятларни кўрсатадилар. Солих махзум, ўрда кизлари, аскиялардан бошка типларда камчиликлар жуда кўб. Энг катта кахрамон Анвар инкилобчими? Ошикми, мафкурачими? Ёки хар нарсани дўст учун фидо килувчи “вафокор”ларданми? Белгилаб бўлмайди. Бу сифатларнинг хар бирига Анварнинг эга бўлгон нукталарини турлик ерда кўриб турамыз. Рўмон бу сифатлардан кайси бирини Анварга асосий фикр килиб бергани қаронгу. Воқеа тўғри келган тусда ўзгариб, аралашиб кетаберади. Анвар каби фикрли, тадбирли, доно киши учун Солих махзум каби ифлос типнинг доимо таъсири остида бўлмагон бир кайфият. Ундай бир кайфиятни зарур кўрсатувчи бирор нукта йўқ.

2. Раъно типда йўқ бир нарсадур. Ўзбек эски хаётида мунчалик ўзига эга, маъшуки билан оиласи кўзида ойларча бирга қолиб мумоёнат кўрмаган бир кизни хаёлдагина яратмок мумкин. Эски “Бахоридониш”да ҳам типни мунчалик хаёлий килиб кўймайди. Сўнгра Раънони мунчалик фидокор, вафокор ошик билганимиз холда, Анвардан айрилган замонда унинг хажрини тараннум қилмайди. Балки Анварнинг фалокат замонида ёнида туриб тасалли бермаганини хотирлаб хафа бўлади. Бу хол бизнинг шоира, жасур, яна аллакандай сифатлар билан танигон Раъномизга ярашмайди.

3. Энг кучли, ёмон ва золим тип килиб Худоёрхонни жонлантормок лозим эди. Лекин хоннинг шахсияти жуда бузук кўрсатилган. Худоёр гох “Онаниз арабми?” деб мирзоларни арабчани кўб ёзгонлари учун итоб қилади. Демак, бунда миллий сезги кўрсатилмакчи бўлинади. Гох русларга қарши кучлик кўринмак учун маданий ишлар кўрувни лозим кўради. Демак, Худоёр мударбир ватанпарвар бир сиёсий (?). Гох фазлу қамолини тақдир килиб ўз ўрдасининг маросимларига риоя қилмайин Анварни мирзобоши қилади. Демак, Худоёр хақиқатчи.

Гох Анварни ўлумга ҳукм қилгонда унинг талаби бўйинча инсофқа келиб Султонали каби ноҳақ ерга зиндонга тушган кишини озод қилади. Демак, Худоёр адолатчи. Ва Анварга берилган жазода адолат тақозоси. Хоказо...

Рўмон ёзувчиси балки буларни билиб ва шуур билан қилмайди. Унинг мақсади балки Худоёр типини золим ва ифлос килиб кўрсатмақдур. Буни кўрсатувчи ерлари-да бор. Локин у у кайфиятларнинг ўз мақсадига зид тушишларини англая олмайди.

Бизча, хоннинг типни доимо зулм ва қон билан бўёлгон бўлиши қерак эди. Уни доимо кизларнинг олдида, доимо гафлатда кўрмагимиз қерак эди. Анварнинг талаби билан Султоналини инсофқа келиб озод қилиш эмас, балки Султоналини-да кўшиб жаллодга топшириши қерак эди. Чунки Худоёр бир дафъа Султоналини бадгумон билан зиндонга солмишди. Анвар уни ёқламок билан у гумонни қувватлаб тушган эди. (Зотан, хонга данус қилгон Абдурахмон ва шериклари бу эҳтимолларни тушинган эдилар. Уларнинг бизга қаронгу қолгон аризаларида албатта уларни айтган бўлишлари қерак.)

Шу замондагина қўллари қонли зулм хайқали бўлгон бир хонни гавдалантормак мумкин эди. Шу замондагина бир хон типни яратилгон бўлар эди.

Бунинг каби рўмоннинг кўб типларига синчиклаб қаралса, кўб ярашмагон ва бир-бирига тўғри келмаган холлар кўрилиб турадилар.

Х. Таъсири

Рўмоннинг воқеаларида чуқур маъно йўқ. “Ўткан қунлар” рўмонидангича “Тошкент — Фаргона орасида чўл, биёбонларда ёлгуз фирокни тушинган”, “дабдабали қиёфа билан

киз юртининг атрофида висолни ўйлаган”, “фалокат замонида ёрини қуруглагон” Отабек холидаги чуқур маъноларнинг ишларини биз “Мехробдан чаён”да кўролмаймиз. “Отасининг ва анъананинг таъсири билан узун замон жудолик мотамини туткон”; “ёрини ўлумдан куткармоқ учун калъа беги дарвозаларида азоблар тоткон ва тадбирлар хозирлагон” Қумушбибининг кайфиятининг мисолини “Мехробдан чаён”да учрата олмаймиз.

Анвар билан Раъно доимо висол ичида юрадилар. Никохнинг таъхири, айрилишнинг тугилиши ҳеч сабабсиз ва маъносиз суратда тугилгон бир кайфиятдур. Бунинг каби анчагина холлар рўмонда гиромий кайфиятларнинг бўлмагонларини кўрсатадилар. Гиромий кайфият эрса рўмон учун лозим эди, шарт эди.

XI. Хулоса

Хулласки: “Мехробдан чаён” тили, услуби, янги рўмон бўлиши ва ёлгуз-ёлгуз қарагонда баъзи тақдирга лойик нукталарга эгалик эътибори биландур. Сийрак жихатларга эга бўлса-да, асл рўмончилик шартлари ва усули жихатидан қарагонда унинг ҳар бир фаслида ва ҳар бир типиди ва ҳар бир воқеасида ҳато ва камчиликлар кўбдур. Гоя ва мафкура эътибори билан-да белгили бир йўл тута олмагон. Ўзининг даъвосича, “мумкин қадар синфий бўлиши” масаласи-да қуруқ даъво холида қолгон.

Бу холлар билан баробар мавзуи гўзал ва бир даража ишлангон бўлганига кўра асослироқ бир тузатиш билан гўзал рўмон бўла олишини айтмақ мумкин. (Битди).

Бошқармадан: Мақолани фикр олиш йўли билан босамиз.

“Шарқ ҳақиқати” газетаси, 1929 йил, 1 — 2 апрель.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 2008 йил 16-17-сонларидан олинди.